

ОЛЕНА ІВАНЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Крах однієї ілюзії. Спроба побудови капіталізму в окремо взятій країні

20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії /
За ред. Кирила Ткаченка. — К.: Арт-Книга, 2015. —
268с.

Побачила світ і стала доступною широкому загалові збірка статей із вельми несподіваною назвою, яка одразу привертає увагу і спонукає цю книжку хоча би погортати. Водночас саме така назва і задає загальний тон й аналітичний контекст книжці, що збрала та об'єднала під своєю обкладинкою матеріали як уже знаних у соціологічних колах учених, так і молодих дослідників — політологів, журналістів, соціологів, які разом намагаються проаналізувати, узагальнити та визначити тенденції розвитку українського суспільства, народженого майже чверть століття тому чи то внаслідок об'єктивного розвитку подій (розвалу радянської системи), чи то в результаті чергового соціального експерименту, — суспільства, яке пройшло крізь горнило “лихих” 1990-х, витримало перевірку “успішними” нульовими і зрештою опинилося у кризовому сьогодні... На думку редактора та упорядника збірки К.Ткаченка, саме цей період нашої новітньої історії є білою плямою або чорною дірою колективної пам'яті, що не дає змоги раціонально осмислити й неупереджено дослідити цей історичний відтинок часу. Парадокс полягає в тому, що дослідження із наукових перетворюються на наукоподібні, а сучасний дискурс — на поняттєві та інтелектуальні замітники.

Автори збірки показують, яким чином встановлення нових ринкових (капіталістичних) економічних відносин позначилося на українському суспільстві, як цей процес вплинув на нього і що цей вплив виявився значно сильнішим, аніж,

скажімо, розбудова національної держави або розвиток демократичних інститутів. Травматичний досвід минулого століття та початку нинішнього домінує в українському суспільстві не лише як спогад або історичний артефакт, а й як повсякденна даність. Невиправдані сподівання та несправджені надії пересічних українців на поліпшення життя є результатом цього. І якщо не екстремальний відчай, то принаймні зневіра та розчарування стають “модусом життя” українського суспільства, досить поширеним серед широкого загалу, і звідси на передній план виступає неспроможність відрізнити наявну соціальну реальність від її можливостей у майбутньому. Попри те, що пересічні українці здатні на різку та безкомпромісну оцінку поточного становища, їхній протестний потенціал не є високим, а погляд у майбутнє — песимістичний через безальтернативність цього становища та усвідомлення власної неспроможності його змінити. Невже гаряче прагнення *іншого* насправді виявилося ще однією ілюзією?

Структурно збірка складається із трьох розділів. Перший розділ (“*Крах світлого майбутнього*”) присвячено передумовам розпаду СРСР та першим реакціям населення на шок соціальних змін, зокрема — побачений зсередини очима очевидця. Саме так розглянуто донецький страйк 1993 року (стаття В.Борисова та С.Кларка), шахтарський рух 1989–1993 років, кризу соціальної ідентичності й девальвацію соціального капіталу донецьких шахтарів (стаття професора соціальної аналітики та історії Нью-Йоркського університету Д.Валковіца).

На думку авторів, політика, яка проводилася після розвалу СРСР, спричинила кризу ідентичності серед промислових робітників, зокрема шахтарів, яких радянська влада свого часу зробила елітою робітничого класу, давши більшу зарплату порівняно з іншими робітниками і наділивши низкою соціальних привілеїв та пільг, а тим самим поставивши у залежність від держави і придушивши індивідуальність та ініціативність. Оскільки будь-які зміни потребують перегляду усталених звичок і практик, перехід до нової соціально-економічної системи певним чином підірвав і зруйнував соціальний та економічний статус шахтарів, а страйк, що стихійно виник серед робітників шахти через підвищення цін, перетворився на своєрідний стартовий майданчик для підйому до вищих сфер держуправління її керівників, зокрема, Ю.Звягільського, тобто було запущено в дію механізм, котрий у майбутньому стане широковживаним серед керівної верхівки для власного кар’єрного зростання та фінансового збагачення.

У цьому ж розділі подано статтю знаного у нас британського професора політичної соціології Девіда Лейна, котрий розглядає соціальні передумови економічних і політичних змін у пізньорадянському суспільстві. Одна з головних тез його статті полягає в тому, що за часів Брежнєва, на схилі радянського періоду, коли країна вже майже повністю була урбанізована, соціальний вектор політичного режиму змістився з робітничого класу до інтелігенції, яка стала опорою реформаторів доби Горбачова. Підвищення освітнього рівня населення, збільшення числа представників середнього класу, сприятливі умови для політичних й економічних реформ, відповідний ідеологічний клімат сприяли формуванню основ та підґрунтя для Перебудови. На матеріалах двох опитувань, проведених в Україні та Росії 2005 року, автор показує ставлення громадян цих країн до ринкових перетворень та державної власності, розкриває залежність ставлення від соціальної та класової належності, роду зайнятості, простежує зв’язок між тими, хто виступав за перетворення, і тими, хто виграв внаслідок них. За доби постмодерну, на думку автора, відбувається зміщення традиційних форм групової ідентичності із соціальної площини у сферу культури, а дискурс громадянського суспільства стає ерзацом класового аналізу капіталістичного суспільства.

Другий розділ (“*Аспекти трансформації*”) відкривається цікавою статтею К.Ткаченка, яка продовжує розпочату Д.Лейном тему й окреслює і характеризує тих, хто насправді виграв унаслідок ринкових перетворень. Автор на підставі ретельного аналізу показує, що хвиля неоліберальної революції (чи контрреволюції) наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років у підсумку ознаменувала перемогу незадоволеної руйнуванням своїх соціальних позицій верстви колишнього (радянського) середнього класу, але перемогу радше оманливу, оскільки для більшості його представників втрати виявилися вагомішими, аніж здобутки, і перемогою це можна вважати лише на тлі ще вагоміших втрат, що їх зазнали переможені пересічні громадяни. Насправді найбільшим здобутком економічних перетворень та соціальних трансформацій українського суспільства за останні майже чверть століття стало відтворення класового суспільства, реставрація соціально-економічної дистанції між колишніми “режимними містами” і колишніми колгоспними селами.

Автор розглядає кілька аспектів соціальних перетворень, які він позначив як вектори соціального розшарування і які врешті-решт спричинили відновлення класового суспільства, унаочнивши тезу про реакційний характер соціальних перетворень у країні. Автор вирізняє три такі вектори розшарування — за рівнем освіти (знецінення, девальвація дипломів про вищу освіту, зниження загального культурного рівня), вертикальну та горизонтальну просторові диференціації. Просторові збігаються з освітньою, і це означає, що частка високоосвіченого населення скорочується зі зменшенням середнього доходу на особу та розміру населеного пункту; іншими словами, що менше, то гірше: найменш забезпечені отримують менше соціальної допомоги, менше медичної допомоги тощо, і рівень охоплення такими послугами відповідно падає зі зменшенням розміру населеного пункту. У цьому сенсі процес вертикальної просторової диференціації, на думку автора, виявляє цілком *реакційний* аспект перетворень. Горизонтальна просторова диференціація є складнішою за перші дві й виконує свою функцію як вектор розшарування, лише коли вона інтегрована в систему класової структури, оскільки стосується мовного аспекту. У цьому сенсі вона також збігається із двома першими: частка україномовного населення зменшується не лише зі збільшенням населеного пункту, а й із підвищенням рівня освіти — чим вищою є освіта, тим сильніша тенденція до користування російською мовою, вважає К.Ткаченко. Таким чином, автор статті задається питанням, наскільки український народ виграв від ринкових перетворень і чи виграв він узагалі, проте залишає відповідь відкритою для читача.

Інтерес науковців безперечно приверне стаття І.Самохіна щодо тенденцій розвитку та перспектив сучасної науки в Україні (“*Втрата наукового потенціалу*”), в якій автор на цікавому статистичному матеріалі показує, як розвивалася українська наука, виявляє її структуру, фінансування, місце у світовому науковому просторі тощо, висвітлює, як вона за умов переходу до ринкової економіки поступово занепадала, як наразі постійне скорочення державного фінансування тягне її до остаточного розвалу, а отже, до втрати наукового потенціалу країни.

Політолог, викладач Віденського університету, Т.Журженко у своїй статті розглядає демографічні зміни, що відбуваються в сучасній Україні (“*Нація, гендер і клас у демографічній політиці*”), проблеми низького рівня народжуваності в країні та спроби держави вплинути на ці процеси, а також використання правлячим класом демографічної кризи і дискурсу навколо нього з маніпулятивною метою.

Я.Яковенко у своїй статті звернувся до історії України й обрав предметом свого дослідження один із найтрагічніших періодів ХХ століття — 1932–1933 роки, щоби проаналізувати проблему історичної пам’яті українського народу та творення офіційної моделі інтерпретації Голодомору. Його увагу привернули ксенофобські та віктимізаційні аспекти інтерпретації, і автор намагається окреслити ці шляхи

осмислення катастрофи, виходячи за межі її ідеологічно маркованої експлікації. Нетривіальний підхід до проблеми дає можливість авторів відстежити та проаналізувати низку системних помилок, тенденційних трактувань та спрощень у сучасній історичній науці, якій, попри проголошену риторичку, так і не вдалося остаточно позбутися ролі виконавця “державного соціального замовлення”, залишаючись певною мірою політико-ідеологічним інструментом.

У статті Д.Горбача йдеться “*Про три світи, змагання жертв та політекономію*”. Автор відкидає поширені твердження сучасних лівих про перетворення України на колоніальну державу та віднесення її до країн “третього світу”. На його думку, попри економічний занепад країні вдалося зберегти свій економічний потенціал, на відміну від країн третього світу, а політика держави у соціальній сфері більше тяжіє до кейнсіанської моделі, аніж до неоліберальної. Автор задається питанням, чому західні підприємці згодні на низькі прибутки через необхідність інвестування у виробництво, а українські ухиляються від інвестицій, проїдаючи свій прибуток. Відповідь він убачає в самосвідомості західних капіталістів, усвідомленні ними класових інтересів, чого поки немає в українських багатіїв, але автор упевнений, що позитивні зміни неодмінно відбудуться із виходом на арену нового молодого покоління капіталістів з успадкованим капіталом і навичками ефективного управління. На мій погляд, висновок доволі сумнівний ...

Третій розділ (“*Перспективи*”) розглядає робітничий та профспілковий рух в Україні, соціальні передумови та протестні настрої в ній після розпаду Радянського Союзу. Саме цьому присвячено статтю румунського соціолога М.Варги, який доводить, що саме ФПУ (Федерація профспілок України) винна у стриманні протестів та перетворенні профспілки на майнову корпорацію, розпорядника соціальної інфраструктури.

Ще одна стаття Д.Горбача (“*Стосунки праці та капіталу: дві реальності*”) продовжує розпочату тему і розкриває становлення та роль профспілок в Україні від 1920-х років. Автор показує, що профспілки, перебуваючи під жорстким контролем роботодавців, встановленим ще на початку радянської влади, продовжують застосовувати ці практики і дотепер, що ФПУ жваво використала економічний спад, безробіття та зниження доходів населення для зниження активності робітничого руху, а з пожвавленням економіки на початку нульових років — разом із новими роботодавцями — консолідувала свої зусилля для закріплення своїх позицій.

Збірку завершує стаття “*Система та революція*” В.Чемериса, котрий намагається проаналізувати соціальні процеси, що відбуваються в Україні, описує етапи становлення капіталістичних відносин у країні, розглядає соціальні групи “фаворитів” та “аутсайдерів”: якщо першим вдається реалізувати свої інтереси в межах наявної системи, то останні зацікавлені в революційній зміні суспільства і виступають її рушієм. Однак системні зміни можливі, на думку автора, лише за умови консолідації всіх сил та соціальних груп суспільства.

Загалом збірка заслуговує на читацьку увагу і безумовно є помітним явищем у соціологічному науковому просторі. І хоча назагал представлені матеріали не є рівноцінними, автори порушують важливі питання та намагаються розглянути їх під незвичним для читача кутом зору, залишаючи відповіді відкритими для допитливого розуму. Можливо, К.Ткаченко має рацію, коли стверджує, що капіталізм, може, й не найгірша форма соціально-економічного устрою суспільства, але сучасну Україну наче навмисно створили, аби показати, що подолання вад будь-яких форм соціального дискомфорту передбачає подолання саме капіталізму — принаймні в тих формах, в яких він здійснюється в нашій країні сьогодні...